

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ἀρχονταρίκι

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΕΥΘΥΜΙΟ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΑΘΗΝΑ 2021

ἀρχονταρίκι

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΕΥΘΥΜΙΟ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ἀρχονταρίκι

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΕΥΘΥΜΙΟ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ
Ελένη Κώτσου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
Βασιλική Θεοφιλοπούλου

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
Νατάσα Κοτσάμπαση, Ειρήνη Καλομοίρη

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
PrintFair

© ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
2021 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
www.tap.gr

ISBN 987-960-386-487-5

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	11
Ευθυμίου Ν. Τσιγαρίδα	
Α. ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ	15
Β. ΣΥΝΟΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ.....	18
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ 1969-2020	40
Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος	
ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ	59
Πασχάλης Ανδρούδης	
ΖΕΥΓΟΣ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ	75
Γεώργιος Βελένης	
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΤΗΤΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗ ΒΕΡΟΙΑ	87
Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα	
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΗ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ - ΘΡΗΣΚΕΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ	97
Glycérie M. Chatzoulis	
Λ'ÉPITAPHIOS BRODÉ DE 1787 DE LA COLLECTION ECCLÉSIASTIQUE DU MONASTÈRE DE MÉGASPILÉON DANS LE RÉLORONNÈSE	111
Νικόλαος Γκιολές	
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΑΡΘΗΚΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΑΠΑΥΣΑ ΣΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ	127
Ioannis Eliades	
THE LOST ICONS OF THE HOLY MONASTERY OF PANAGIA OF KANTARA. A UNIQUE TESTIMONY	141
Olga Etinhof	
EXAMINATION OF ARTISTIC TIES BETWEEN VLADIMIR AND THESSALONIKI AT THE CLOSE OF THE 12th CENTURY, REVISITED	159
Georgi Gerov	
Λ'ÉGLISE SAINT-SIMÉON À NOVGOROD - MOTIFS IDEOLOGIQUES	175
Cvetan Grozdanov - Sašo Cvetkovski	
NEWLY DISCOVERED FOURTEENTH CENTURY FRESCOES IN THE CHURCH OF ST. GEORGE IN KNEŽINO	187
Πλούταρχος Α. Θεοχαρίδης	
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΟΥ	199
Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου	
Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ FRED BOISSONNAS	215
Μιχάλης Κάππας	
ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΆΙ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΑΣΤΑΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ ΜΑΝΗΣ	231
Δημήτρης Λιάκος	
Η ΣΤΑΧΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ 456 ΣΤΗΝ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ	255

Χρύσα Μαλτέζου ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ	267
Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	275
Αριστοτέλης Μέντζος Η ΓΡΑΠΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ	289
Νικόλαος Α. Μερτζιμέκης ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΑΓΙΟΠΟΤΗΡΑ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ (16ος ΑΙ.) ΣΤΟ ΚΕΙΜΗΛΙΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΩΝΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΙΒΗΡΩΝ: ΠΗΓΗ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ	301
Νικόλαος Μ. Μπονόβας ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΥΡΙΚΑΥΣΤΗΣ ΖΩΝΗΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (11ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ)	313
Νίκος Νικονάνος ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΕΝΟ ΔΑΠΕΔΟ ΜΕ ΤΕΧΝΙΚΗ ΟΡΥΣ SECTILE ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΤΗ ΝΙΚΗΤΗ	333
Maria A. Orlova SOME REMARKS ON THE DECORATIVE SYSTEM AND ORNAMENT OF THE SOUTHERN “GOLDEN DOORS” OF THE CATHEDRAL OF THE NATIVITY OF THE VIRGIN IN SUZDAL	339
Valentino Pace THESSALONIKE AND THE APULIAN SALENTO (CREPACORE, SAN PIETRO; OTRANTO, SAN PIETRO; SANTA MARIA DI CERRATE)	355
Θεοχάρης Ν. Παζαράς Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΑΜΒΩΝΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΑΡΔΑΜΕΡΙΟΥ	367
Nikos Pazaras REMARKS ON THE ICONOGRAPHY OF THE LAST JUDGMENT IN THE MIDDLE BYZANTINE CHURCHES OF TAXIARCHIS MITROPOLEOS AND ST. STEPHEN IN KASTORIA	379
Μελίνα Παϊσίδου ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	391
Ίωακείμ Α. Παπάγγελος Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «ΤΕΜΠΛΟΝ» ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	407
Παρασκευή Χ. Παπαδημητρίου ΤΟ ΓΡΑΠΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ (ΜΕΣΑ 16ου ΑΙ.)	415
Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥ. ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	429
Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΙΣ ΜΑΡΙΕΣ ΘΑΣΟΥ	449
Συμεών Α. Πασχαλίδης ΜΙΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ 1874 ΓΙΑ ΔΥΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΑΧΥ ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΣΚΟΠΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	459
Στυλιανός Περδίκης Η ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΣΕ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΦΥΛΛΟ ΒΗΜΟΘΥΡΟΥ	473

Olga Popova GREEK TETRAEVANGELION FROM THE P.I. SEVASTYANOV COLLECTION (RSL, FOND 270. Ia № 8)	487
Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου «ΤΡΥΓΩΝ Η ΦΙΛΕΡΗΜΟΣ» ΣΕ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ	499
Yuri Pyatnitsky A PAIR OF ICONS: THEIR WAY FROM MT ATHOS TO THE HERMITAGE MUSEUM	507
Engelina Smirnova PEINTRES BYZANTINS À NOVGOROD LES ANNÉES 1330-1340	519
Jean-Michel Spieser CONTINUITY OR NOT? CHRISTIAN FIGURES AND OLD DIVINITIES	531
Ioanna Stoufi-Poulímenou THE DEPICTION OF WOMEN IN THE BYZANTINE "ANASTASIS". AN ELEMENT OF PALAIOLOGAN ICONOGRAPHY?	541
Αγγελική Στρατή ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΜΕ ΣΚΗΝΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ, ΕΡΓΟ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	555
Αναστασία Τούρτα ΑΜΦΙΓΡΑΠΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΜΙΑΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	565
Alexandra Ph. Trifonova ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΜΕ ΣΚΗΝΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ (1822) ΣΤΗ ΣΤΕΝΗΜΑΧΟ	579
Αγαθονίκη Δ. Τσιλιπάκου ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ Ι.Μ. ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	593
Τρύφων Τσομπάνης «ΤΟΥ ΔΕΙΠΝΟΥ ΣΟΥ ΤΟΥ ΜΥΣΤΙΚΟΥ». ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ	609
Maria Vassilaki A VITA ICON OF ST NICHOLAS	619
Dragan Vojvodić A 14th-CENTURY ICON OF AN ARCHANGEL FROM THE HILANDAR MONASTERY	627
Χριστόδουλος Α. Χατζηχριστοδούλου ΦΟΡΗΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΛΑΜΠΑΔΙΣΤΗ ΠΟΥ ΦΥΛΑΣΣΕΤΑΙ ΣΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	637
Ιωάννης Π. Χουλιάρης ΟΙ ΑΠΟΤΟΙΧΙΣΜΕΝΕΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΑ ΒΕΡΟΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ	645
Anna Zakharova THE MURALS OF THE İŞHAN CATHEDRAL AND GEORGIAN-BYZANTINE ARTISTIC LINKS IN THE 11th CENTURY	657
Mirjana Živojinović ΟΙ ΜΟΝΑΧΟΙ ΤΟΥ ΧΙΛΑΝΔΑΡΙΟΥ ΠΕΡΙΦΡΟΥΡΟΥΝΤΕΣ ΤΑ ΚΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΣΕΡΒΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΜΑΝΙΔΩΝ (1198-1371)	671

Νικόλαος Μ. Μπονόβας

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΥΡΙΚΑΥΣΤΗΣ ΖΩΝΗΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (11ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ)

Η πόλη των Σερρών υπήρξε αστικό κέντρο με σημαντική αγροτική, κτηνοτροφική, βιοτεχνική παραγωγή και εμπόριο στην εύφορη κοιλάδα του ποταμού Στρυμόνα, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, τις γραπτές μαρτυρίες και τις διηγήσεις που φωτίζουν, ωστόσο, άνισα πτυχές της ιστορίας. Το κενό καλύπτεται έως έναν βαθμό από τη μελέτη φωτογραφικών αποτυπώσεων, όπως η πανοραμική άποψη του ιστορικού κέντρου των Σερρών μετά την πυρκαγιά, η οποία την Παρασκευή 28 και το Σάββατο 29 Ιουνίου 1913 εξαπλώθηκε σε 54 εκτάρια, στο ιστορικό κέντρο της βυζαντινής πόλης και σε νεότερες συνοικίες στα δυτικά και στα νότια, καταστρέφοντας 4.050 σπίτια, σε σύνολο 6.000, και 1.000 καταστήματα¹.

Η έρευνά μας έχει αφετηρία δύο ασπρόμαυρες φωτογραφίες με τις ενδείξεις «Σέρραι»² και «ΣΕΡΡΑΙ»³ αντίστοιχα, τυπωμένες σε φωτογραφικό χαρτί (22,6x29,8 και 22,6x26,8 εκ.) (Εικ. 1) που δόθηκαν από τον μουσικό Χ. Σταματίου στον μαθητή του Γ. Αγγειοπλάστη, ο οποίος το 2007 τις δώρισε με το Μουσικό Αρχείο του στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών⁴.

Οι δύο φωτογραφίες τραβήχτηκαν από τον λόφο της Ακρόπολης (Κουλά), επανωτίζονται και συναποτελούν τον κορμό πέντε φωτογραφιών της Συλλογής Γιώργου Καφταντζή⁵. Από τη βέλτιστη ψηφιακή προσαρμογή των φωτογραφιών προκύπτει πανόραμα

---

1. Β.Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, έκδ. Περιοδικού «Γιατί», τ. Α', Σέρρες 1991, 260 και τ. Β', Σέρρες 1995, 38, 52, 54, 55, 58, 59. Β.Ι. Τζανακάρης, *1913-2013. Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας. Τα χρόνια της Ελευθερίας*, Σέρρες 2013, 66. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών καί τής περιφέρειάς της*, τ. Γ', *Βυζαντινή περίοδος - Τουρκοκρατία - Νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1996, 236. Α. Γερόλυμπου, *Μία πρότυπη πολεοδομική παρέμβαση: Ο ανασχεδιασμός των Σερρών, 1913-1920*, Σέρρες 1900-1940. *Χρόνος και Ιστορία* (επιστ. επιμ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου - Λ. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου), Τμήμα Εκδόσεων και Βιβλιοθήκης ΤΕΙ Σερρών, Σέρρες 2008, 31. Ν. Κονuk, *Yunanistan'da Osmanli Mimarisi. Ottoman Architecture in Greece. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, I (επιμ. αγγλικών: J. Doonan - N. Demirkaya, επιμ. ελληνικών: I.K. Ahmet, Merkez Repro), Άγκυρα 2016², 239.

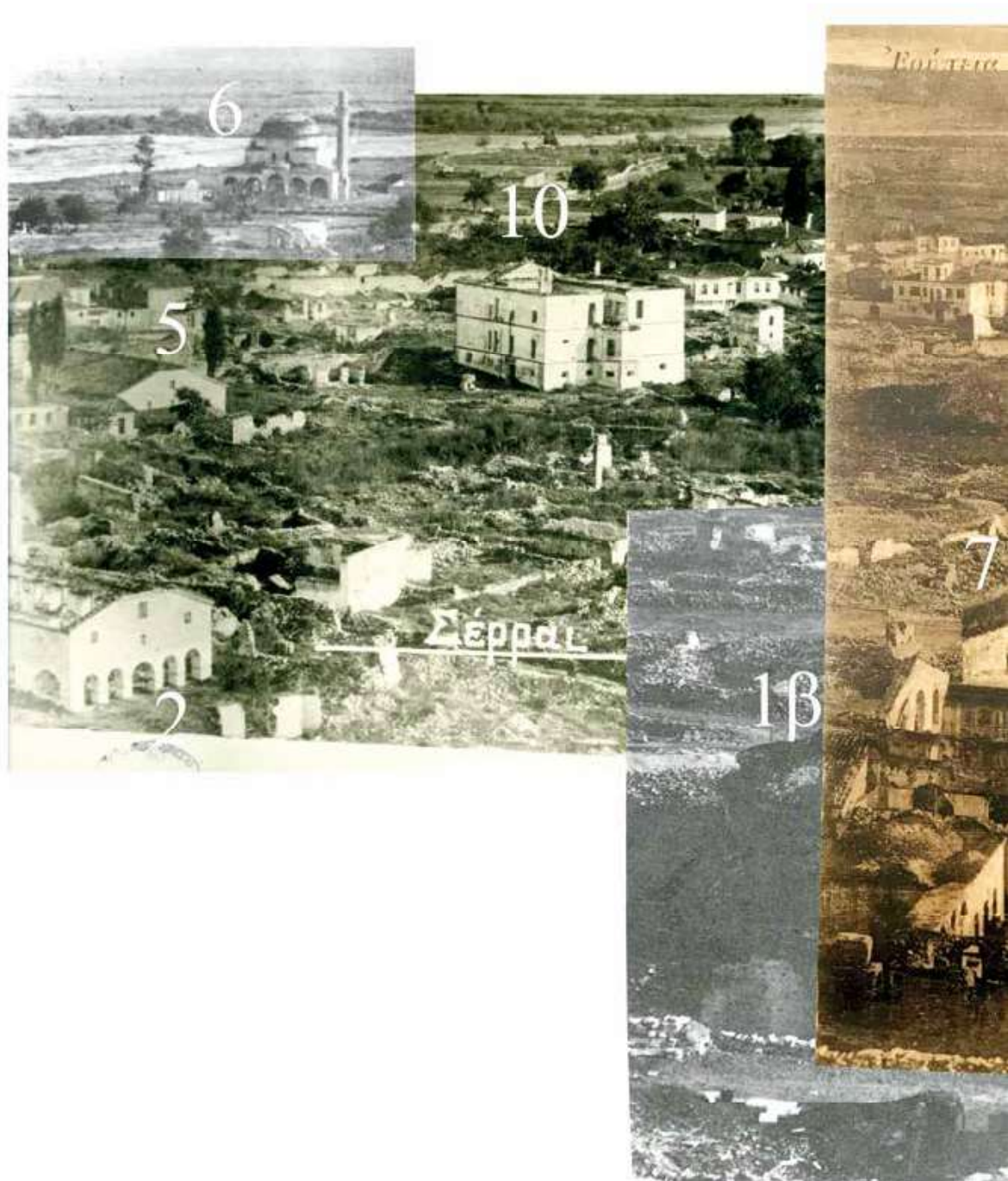
2. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών καί τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 1), 275. Γ. Καφταντζής, *Ορφείας Σερρών 1905-1991. Ιστορική Αναδρομή*, Θεσσαλονίκη 1991, 75, εικ. α.

3. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών καί τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 1), 234. Καφταντζής, *Ορφείας Σερρών 1905-1991*, ό.π. (υποσημ. 2), εικ. σ. 74. Κοnuk, *Yunanistan'da Osmanli Mimarisi. Ottoman Architecture in Greece. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ό.π. (υποσημ. 1), 236, εικ. β.

4. Η συλλογή περιλαμβάνει 4.500 έντυπα, χειρόγραφα, εφημερίδες, διπλώματα, παρτιτούρες, αλληλογραφία ιδρυμάτων και φυσικών προσώπων, υλικό που εικονογραφεί την πολυδιάστατη ιστορική πορεία και δράση των Σερραίων μουσικών (τέλη 19ου-αρχές 21ου αιώνα).

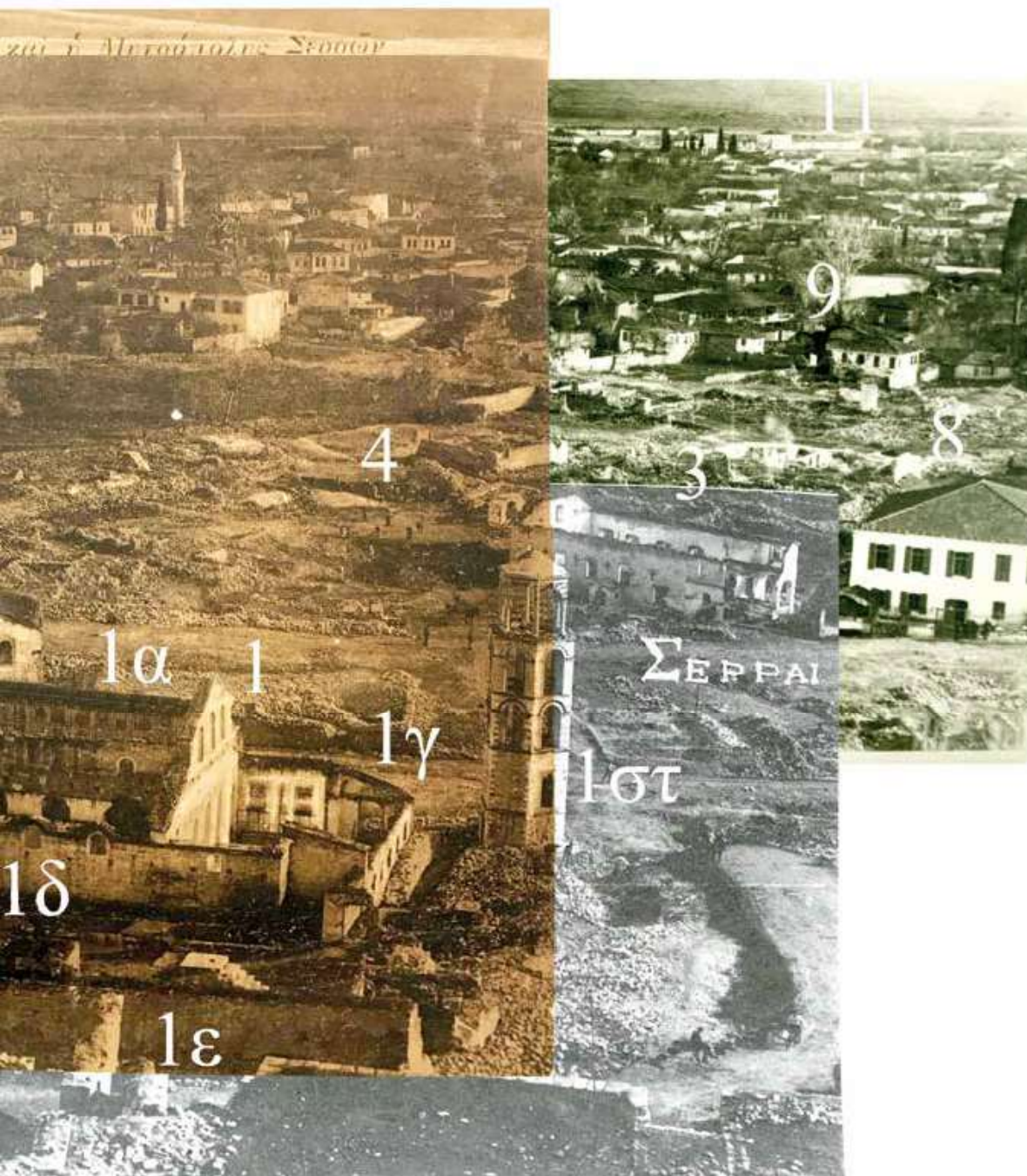
5. Η τρίτη φωτογραφία φέρει την επιγραφή: *ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΕΡΡΩΝ* (Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών καί τής περιφέρειάς της*, ό.π., υποσημ. 1, 294), η τέταρτη φωτογραφία την τίτλωση «*Ερήπεια καί η Μητρόπολις Σερρών*» (Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών καί τής περιφέρειάς της*, ό.π., υπο-

Εικ. 1. Συλλογή Γ. Καφταντζή. Φωτογραφικό πανόραμα Σερρών, λήψη του 1914.

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΥΡΙΚΑΥΣΤΗΣ ΖΩΝΗΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (11ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ)

με μνημεία και κτίσματα βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεοτέρων χρόνων στο ιστορικό κέντρο και στα νότια προάστια των Σερρών, αποτελώντας την πλέον δημοσιευμένη άποψη της πόλης⁶.

Οι Χ. Σταματίου και Γ. Αγγειοπλάστης ανέφεραν ως δημιουργό του φωτογραφικού πανοράματος τον Γερμανό μηχανικό Krafft⁷ που εργάστηκε στη ρυμοτόμηση της πόλης μετά την πυρκαγιά του 1913⁸. Ο Β. Τζανακάρης ταύτισε τα έξι μέλη συνεργείου σε φωτογραφία που τραβήχτηκε στα ερείπια οικίας νοτιοανατολικά από τον βυζαντινό ναό των Αγίων Θεοδώρων Σερρών: «...αριστερά ο μηχανικός Χουδάλης, ο Διονύσιος Μπενάκης (συνταγματάρχης τοπογράφος), ο αξιωματικός-μηχανικός Ροντήρης, ο πολιτικός μηχανικός Κουρουσόπουλος, ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, πολιτικός μηχανικός και μετέπειτα υπουργός, καθώς και ο γερμανός Κραφτ.» (Εικ. 2)⁹ με το λευκό κοστούμι. Στο φύλλο της εφημερίδας «Φως» (12.7.1914) αναφέρεται ο Krafft, το συνεργείο και η απασχόλησή τους στην κτηματογράφηση της πόλης τους μήνες Ιανουάριο έως Αύγουστο του 1914, από τις 7 το πρωί έως τις 8 το βράδυ¹⁰. Μετά τα ανωτέρω, διαπιστώνεται ότι οι τέσσερις φωτογραφικές λήψεις (δύο της πόλης και δύο του συνεργείου) θα μπορούσαν με ασφάλεια να αποδοθούν στον Γερμανό μηχανικό Krafft. Ο χρόνος των λήψεων προσδιορίζεται στους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο του 1914¹¹.

Οι δύο φωτογραφίες του πανοράματος των Σερρών διασώζουν άποψη από το βαρόσι της βυζαντινής πόλης με τους ναούς των «... Αγίου Αντωνίου, Αγίας Φωτεινής, Μητροπόλεως ...» που μαζί με άλλες δεκαέξι εκκλησίες καταστράφηκαν σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα δημοσιογράφο Δ. Διονυσίου¹² και μεταγενέστερους ερευνητές¹³.

Στο πρώτο επίπεδο του πανοράματος των Σερρών του Krafft προβάλλεται το συγκρότημα της Μητροπόλης με τον ναό των Αγίων Θεοδώρων (Εικ. 1.1), ο οποίος βρίσκεται στην οδό Ίωνος Δραγούμη 27. Πρόκειται για βασιλική με τρία κλίτη (Εικ. 1.1α), Ιερό Βήμα (Εικ. 1.1β), δύο νάρθηκες (Εικ. 1.1γ), που πλαισιώνεται από σκευοφυλάκειο (Εικ. 1.1δ), επισκοπείο βόρεια (Εικ.1.1ε) και καμπαναριό (Εικ. 1.1στ) δυτικά. Η ανέγερση του ναού προσδιορίζεται χωρικά στη θέση προϋπάρχουσας βασιλικής του 6ου αιώνα και χρονικά στο μεταίχμιο του

σημ. 1, 227. Καφταντζής, *Ορφέας Σερρών 1905-1991*, ό.π., υποσημ. 2, εικ. σ. 76) και η πέμπτη φωτογραφία (Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π., υποσημ. 1, 299) αποδίδει μικρό τμήμα της πόλης στο άνω αριστερό άκρο του πανοράματος.

6. N.M. Μπονόβας, Μια φωτογραφία του ιστορικού κέντρου των Σερρών και ο δημιουργός της κατά την εκπόνηση του σχεδίου ανοικοδόμησης της πόλης (1914), *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 4 (2018), 109-118.

7. Εργάστηκε στις Σέρρες, εμφάνισε τις δύο λήψεις σε φωτογραφίες (7Χ10 εκ.) και τις δάνεισε στον Σταματίου που τις επανεκτύπωσε στο φωτογραφείο Θ. Πέννα στις Σέρρες. Ιστορικό του φωτογραφείου παρέχει ο Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Β', εικ. σ. 226.

8. Βλ. Γερόλυμπος, Μία πρότυπη πολεοδομική παρέμβαση, ό.π. (υποσημ. 1), 29, 31-33, 35, 37, 39-41, 43, 45, 56, σημ. 9.

9. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Β', εικ. σ. 52. Οι ίδιες μορφές απθανατίστηκαν σε δεύτερη φωτογραφία στο εσωτερικό του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. σ. 53.

10. Γερόλυμπος, Μία πρότυπη πολεοδομική παρέμβαση, ό.π. (υποσημ. 1), 35, 57, σημ. 21.

11. Η εκκαθάριση των ερειπίων άρχισε στην 1 Ιουλίου 1914 (Τζανακάρης, 1913-2013. *Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας*, ό.π., υποσημ. 1, 80), και συνεχίστηκε μετά την έκδοση διαταγής του φρούραρχου Σερρών ταγματάρχη Κωνσταντίνου Μαζαράκη στις 6 Ιουλίου 1914.

12. Τζανακάρης, 1913-2013. *Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 1), 74, 76.

13. Υπήρχαν τριάντα και πλέον εκκλησίες. Κ. Παπακυριάκος, Ναοί τής πόλεως Σερρών καταστραφέντες και μή επανεγερθέντες, *Σερραϊκά Χρονικά* 15 (2004), 111. Κ. Παπακυριάκος, *Ναοί τής πόλης τών Σερρών καταστραφέντες και μή επανεγερθέντες*, Σέρρες 2006, 9, 12.

Εικ. 2. Αρχείο Β. Τζανακάρη. Σέρρες, συνεργείο κτηματογράφησης, Ιούλιος-Αύγουστος 1914.

10ου-11ου αιώνα¹⁴, συγχρόνως με επισκευή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης γύρω στο 1000¹⁵.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως το παλαιότερο μνημείο στο κέντρο της βυζαντινής πόλης, με επεμβάσεις και μετασκευές, ορισμένες από τις οποίες φωτίζονται από πέντε μαρμάρινες επιγραφές¹⁶.

Ορθογώνια επιγραφή από δύο συνανήκοντα τμήματα (συνολ. διαστ.: ύψ. 51,5 εκ., πλ. 50 εκ., πάχ. 8 εκ.) φέρει αριθμό ευρετηρίου 44 (Εικ. 3) και κείμενο γραμμένο με μεγα-

14. Κ. Τσουρής, Η χρονολόγηση της Παλαιάς Μητροπόλεως Σερρών, *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο* (επιστ. επιμ. Β. Κατσαρός - Α. Τούρτα), Αθήνα 2015, 104. Σ. Δαδάκη, Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών, *Ναός Περικαλλής. Ψηφίδες ιστορίας και ταυτότητας του Ιερού Ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών* (επιμ. Β. Πέννα), Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης, Σέρρες 2013, 168, 177, 188-189, 191. Β. Πέννα, Οι Σέρρες και ο ναός των Αγίων Θεοδώρων. Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια, *Ναός Περικαλλής*, ό.π., 117. Πρβλ. I. Dgrić, The Serres Icon of Saints Theodores, *Byzantinische Zeitschrift* 105(2) (2012), 652-660. Φ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2006, 269 (αδημ. διδ. διατριβή). Π.Κ. Σαμσάρης, *Ο Ιερός Καθεδρικός Ναός των Αγίων Θεοδώρων Σερρών (Παλαιά Μητρόπολη)*, Σέρρες 2016², 7 κ.ε.

15. Σ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, τ. Α', Σέρρες 1998*, 185-187.

16. Ευχαριστώ την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών Δ. Μαλαμίδου για τη θετική της εισήγηση στο αίτημα παραχώρησης άδειας δημοσίευσης των επιγραφών και των κιονοκράνων που ανήκουν στη συλλογή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών.

Εικ. 3. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Επιγραφή της βρύσης (αριθ. 44), 1602-1632(;).

λόσχημα, επιπεδόγλυφα γράμματα, σε ορθογώνιο πλαίσιο (ύψ. 26, πλ. 35,5 εκ.): |¹† Τὸ ΠΑΡὸΝ *σωληνάριον*, *ἔΓέ-* |² *ΝΕΤΟ ἘΝΤΑΨΘΑ, ΔΙ ἘΞὸΔΟΥ CYN* |³ *ΑΔΗΝΟΥ ΤΟΥ ΔΗΓΟΥ ΤΟΥ* *ΥΙΟΥ* |⁴ *ΙΑΝᾶ - ἘΝ ἘΤΕΙ [...]* |⁵ *ΔΙΚΤΙῶΝΟΣ ΙΕ'*: ΗC. Το έτος κατασκευής της επιγραφής, που αναγραφόταν στο χάσμα στο τέλος του τέταρτου στίχου, αφήνει ανοιχτό το θέμα της χρονολόγησης. Την επιγραφή εξέδωσαν οι Γ. Λαμπάκης¹⁷ και Γ. Καφταντζής¹⁸ μεταγράφοντας τη δέκατη πέμπτη ινδικτιώνα και την κατάληξη ΗC ως έτος ΨΘ από κτίσεως κόσμου, προτείνοντας λανθασμένα το έτος 1501. Η αναφορά της δέκατης πέμπτης ινδικτιώνας είναι διαφωτιστική μερικώς, υποδεικνύοντας τα έτη 1482, 1512, 1542, 1572, 1602, 1632¹⁹, για να επιλέξουμε ορισμένα από τον κατάλογο του Λ. Πολίτη. Οι δύο τελευταίες ενδείξεις μόνο από χρονική άποψη θα μπορούσαν να υποδείξουν ως χορηγό της βρύσης τον γνωστό παπα-Συναδινό²⁰, ο πατέρας του οποίου ωστόσο ήταν ο παπα-κυρ Σίδερης. Οι Δήγος και Ιάνας είναι άγνωστα πρόσωπα.

17. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΔΧΑΕ)* 5 (1905), 53, αριθ. 35, σημ. 3.

18. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της (Από τούς αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, τ. Α', *Μύθοι-Επιγραφές-Νομίσματα*, Δίφρος, Αθήναι 1967, 121, αριθ. 55.

19. Σύμφωνα με τον Λ. Πολίτη, *Ὁδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήναι 1961, 21-22.

20. Από το χωριό Μελενικίτσι, συγγραφέας του χρονικού των Σερρών που καλύπτει την περίοδο 1598-1646. Γ. Καφταντζής, *Ἡ Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, Ἐκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερρών, Σέρρες 1989, 12, 27.

Εικ. 4. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Εύρεση της επιγραφής της βρύσης (αριθ. 44), 1919.

Τον Αύγουστο του 1902 η επιγραφή βρισκόταν σε πηγή της αυλής του εξωνάρθηκα του ναού και εντοπίστηκε από τον Γ. Λαμπάκη²¹. Μεταγενέστερα, το 1919, η επιγραφή αναγνωρίζεται (Εικ. 4) στα πόδια του δημοδιδάσκαλου και μελετητή της ιστορίας των Σερρών Ευάγγελου Γ. Στράτη (1867-1926) πλαισιωμένου από βυζαντινά γλυπτά και Βούλγαρους εργαζόμενους στην περιουλογή τους, που απαθανάτιστηκε σε φωτογραφία τραβηγμένη στο Ιερό Βήμα του ναού των Αγίων Θεοδώρων²². Η επιγραφή θα βρέθηκε από τον Ε.Γ. Στράτη μετά την επιστροφή του μαζί με άλλους Σερραίους (15 Δεκεμβρίου 1918) από την αιχμαλωσία στη Βουλγαρία. Τα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα του Ε.Γ. Στράτη οφείλονται και στη στενή φιλία του με τον ακαδημαϊκό Α. Ξυγγόπουλο, ο οποίος το 1918-1919 υπηρετούσε τη στρατιωτική του θητεία στις Σέρρες²³.

Ορθογώνια επιγραφή αποτελείται από τρία συνανήκοντα τμήματα (συνολ. διαστ.: ύψ. 36,5 εκ., πλ. 60 εκ., πάχ. 7 εκ.), με αριθμούς ευρετηρίου 461, 461α, 461β (Εικ. 5). Το κείμενο είναι

21. Λαμπάκης, Περιηγήσεις, ό.π. (υποσημ. 17). Χρυσόστομος μητροπολίτης Αθηνών, Γεώργιος Λαμπάκης, ΔΧΑΕ 11 (1924), 4.

22. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Β', εικ. σ. 113.

23. Ν.Ζ. Νικολάου, *Σκαπανείς τής ιστοριογραφίας και προβλήματα τής ιστορίας τῶν Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1964, 18. Ε.Γ. Στράτης, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών*, Είσαγωγή Π.Κ. Σαμσάρης, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών 5, Σέρρες 2000³, xxiii-xxiv.

Εικ. 5. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Επιγραφή του καμπαναριού (αριθ. 461, 461α, 461β), 23 Μαΐου 1868.

γραμμένο με μεγαλόσχημα, επιπεδόγλυφα γράμματα, σε ορθογώνιο πλαίσιο: [¹ ΕΚΤΙΣΘΗ ΕΠΙ ΝΕΟ[ΦΥ-] [² ΤΟΥ ΤΟ[Υ Σ]ΕΡΡΩΝ ΜΗ[ΤΡΟ-] [³ ΠΟ[ΛΙΤΟΥ] ΚΑΙ ΔΙΑ ΣΥΝ- [⁴ [ΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ] ΠΟΛΙΤΩΝ [⁵ [ΕΤΕΙ 1868] ΜΑΪΟΥ 23. Οι απώλειες του κειμένου συμπληρώνονται από τις μεταγραφές των Γ. Λαμπάκη που είδε την επιγραφή το 1902 εντοιχισμένη επάνω από την είσοδο του κωδωνοστασίου του ναού των Αγίων Θεοδώρων²⁴ και Γ. Καφταντζή που εντόπισε την επιγραφή στην αυλή του Α' Γυμνασίου Σερρών²⁵. Ο μητροπολίτης Νεόφυτος καταγόταν από τα Θεραπειά Κωνσταντινούπολης, ποίμανε τη Μητρόπολη Σερρών (1867-1875) και εξασφάλισε άδεια κωδωνοκρουσίας²⁶. Η επιγραφή και η χρονολογία 1868 διακρίνονται σε φωτογραφικές λήψεις του καμπαναριού του ναού των Αγίων Θεοδώρων²⁷.

Τρεις ημικυκλικές μαρμαρίνες επιγραφές παρουσιάζουν αναλογίες. Η πρώτη (διαστ.: ύψ. 51,5 εκ., πλ. 104,5 εκ., πάχ. 6 εκ.) με αριθμό ευρητηρίου 1026, φέρει μεγαλόσχημα εγχάρακτα γράμματα: [¹ ΑΩΠΕ (= 1885) [² ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΙΑΣ [³ ΝΑΘΑΝΑΗΛ, ΔΑΠΑΝΗ [⁴ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΕ- [⁵ ΡΟΝΤΙΑΣ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΤΟΔΕ (Εικ. 6). Ο μητροπολίτης Ναθαναήλ (1879-1886) καταγόταν από την Ήπειρο²⁸. Περαιτέρω τεκμήρια της δράσης της Δημογεροντίας αποτελούν η

24. Λαμπάκης, Περιηγήσεις, ό.π. (υποσημ. 17), 43, αριθ. 2.

25. Καφταντζής, Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφέρειᾶς τῆς, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 151, αριθ. 135.

26. Καφταντζής, Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφέρειᾶς τῆς, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Γ', 412. Π.Ν. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰ Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Συμβολὴ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ), ἔκδ. Δημόσιας Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης Σερρών, Θεσσαλονίκη 1988, 39. Ἀ.Ε. Καραθανάσης, Σύντομον ἱστορικόν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερρών καὶ Νιγρίτης, Σερραίων Διάσωσμα. Πνευματικοὶ καὶ Καλλιτεχνικοὶ Θησαυροὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σερρών, Ἱερά Μητρόπολις Σερρών καὶ Νιγρίτης, Σέρρες 2008, 100.

27. Τζανακάρης, Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῶν Σερρών, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Α', 376. Γ. Καφταντζής, Οἱ Σέρρες ἄλλοτε καὶ τώρα. Αφιέρωμα, Ορφεᾶς Σερρών, Σέρρες 1983, 119, εικ. 223.

28. Καφταντζής, Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφέρειᾶς τῆς, τ. Γ', ό.π. (υποσημ. 1), 413. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, ό.π. (υποσημ. 26). Καραθανάσης, Σύντομον ἱστορικόν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερρών καὶ Νιγρίτης, ό.π. (υποσημ. 26).

Εικ. 6. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Επιγραφή του αρχειοφυλάκειου-σκευοφυλάκειου (αριθ. 1026), 1885.

χάλκινη σφραγίδα της (1839) και οι υπογραφές μελών της σε έγγραφα 19ου αιώνα²⁹. Η δεύτερη επιγραφή (διαστ.: ύψ. 41,5 εκ., πλ. 83,5 εκ., πάχ. 6 εκ.) έχει αριθμό ευρετηρίου 1027: [1] ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΕΙΟΝ [2] 1885 (Εικ. 7). Η τρίτη επιγραφή (διαστ.: ύψ. 40,5 εκ., πλ. 80,5 εκ., πάχ. 6 εκ.) έχει αριθμό ευρετηρίου 1028: ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΕΙΟΝ ΑΩΠΕ (= 1885) (Εικ. 8). Ο Γ. Καφταντζής παρέχει τη μεταγραφή και την πληροφορία προέλευσης των επιγραφών από το τοξωτό υπέρθυρο της εισόδου και δύο παραθύρων στη νότια πλευρά ισόγειου κτίσματος σκευοφυλάκειου βόρεια του ναού των Αγίων Θεοδώρων, το οποίο κατεδαφίστηκε το 1958³⁰. Κοινά στοιχεία (μορφολογικά χαρακτηριστικά γραμμάτων, σχήμα, μέγεθος, υλικό, χρονολογία) των τριών επιγραφών υποβάλλουν την ιδέα της σύγχρονης κατασκευής και χρήσης τους, με τη μεγαλύτερη υπ. αριθ. 1026 επάνω από την είσοδο, τις υπ. αριθ. 1027, 1028 στα παράθυρα, στη δυτική όψη του κτίσματος σε μεσοπολεμική φωτογραφική λήψη³¹. Το κτίριο έφερε χαμηλό θόλο και βρισκόταν ανάμεσα στον ναό των Αγίων Θεοδώρων και στο Επισκοπείο (Εικ. 1.16).

Οι μαρτυρίες των τριών επιγραφών για τη διαμόρφωση χώρου διττού στη χρήση ως σκευοφυλάκειου και αρχειοφυλάκειου υποβάλλουν την ιδέα ότι το 1885 ήδη εγκαταλείφθηκε το παλαιότερο σκευοφυλάκειο που είχε διαμορφωθεί στις 17 Ιουλίου 1845 στο νότιο τμήμα από το Ιερό Βήμα του ναού των Αγίων Θεοδώρων³².

29. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 128, αριθ. 75-76. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Γ', 412. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 165, 304. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Α', 164.

30. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 153, αριθ. 138-140.

31. Σ. Δαδάκη, Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών, ό.π. (υποσημ. 14), 169, 197, εικ. 3.

32. Επί της θητείας του μητροπολίτη Ιωαννίκιου, σύμφωνα με έγγραφο: «Διά δὲ τὸ σκευοφυλάκειον ἐτροπήσαμεν τὸν τοῖχον τὸν δεξιὸν τοῦ Ἁγίου βήματος ...καὶ ἐκατασκευάσθη ἐνδοθετεχνικῶς μὲ γιαιργκίρι [γκιαβγίρι, κτίσμα στερεόν] ἀσφαλὲς καὶ πύλην σιδερένιαν». Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 48-49. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 220.

Εικ. 7. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Επιγραφή του αρχειοφυλάκειου (αριθ. 1027), 1885.

Εικ. 8. Σέρρες, ναός Αγίων Θεοδώρων. Επιγραφή του σκευοφυλάκειου (αριθ. 1028), 1885.

Ανατολικά των Αγίων Θεοδώρων βρίσκεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής στην οδό Ίωνος Δραγούμη 32. Μερικά μέτρα βορειότερα, στη συμβολή της με την οδό Αγίου Αντωνίου βρισκόταν ο παλαιότερος ναός (Εικ. 1.2) που καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1913. Επρόκειτο για τον δεύτερο ομώνυμο ναό που ανεγέρθηκε το διάστημα 1820-1840, σε αρχιτεκτονικό

ρυθμό τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, διαστάσεων 19x12,5 μ., με ημιυπαίθριο νάρθηκα, γυναικωνίτη και κωδωνοστάσιο³³.

Ο αρχικός ναός αναφέρεται στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα TTD-3 (1454/55), TTD-7 (1478/79), TTD-167 (1530)³⁴, σε ανάλογο κώδικα (1494-1503) στην Εθνική Βιβλιοθήκη «Κυρίλλου και Μεθοδίου» Σόφιας³⁵, μαζί με παραθέσεις ονομάτων εφημερίων του (1615-1623) στον Κώδικα Κουτλουμουσιού 153 (αγιορ. 3226)³⁶ και στον Κώδικα Μητροπόλεως Σερρών (1736)³⁷.

Η ανέγερση του νεότερου ομώνυμου ναού άρχισε τον Αύγουστο του 1927, σε οριακή επαφή από νότο με τη θέση του ναού που κάηκε το 1913, και εγκαινιάστηκε το 1935. Μαρμάρινη επιγραφή στο εσωτερικό του ναού μεταδίδει: |¹ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΟΝ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΓΙΑΣ |² ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΕΡΡΩΝ |³ ΑΝΕΓΕΡΘΕΝ ΤΩ 1925 ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΘΡΗΣΚΩΝ |⁴ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ |⁵ ΣΕΡΡΑΙΩΝ ΠΛΗΣΙΩΝ (sic) ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΠΥΡΚΑΪΑΝ |⁶ ΤΗΣ 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 1913 ΠΥΡΠΟΛΥΘΕΙΣΗΣ ΤΟΙΑΥΤΗΣ και η δεύτερη: |¹ ΑΓΙΑΣΜΑ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ |² ΑΝΕΓΕΡΘΕΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΠΟΤΕΦΡΩΘΕΝΤΟΣ ΤΟΙΟΥΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ |³ ΜΕΓΑΛΗ ΠΥΡΚΑΪΑΝ ΤΟΥ 1913 ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΚΥΡΟΥ Ι. ΚΥΡΟΥ ΚΑΙ |⁴ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΝΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1919³⁸.

Σε μικρή απόσταση³⁹ νοτιοδυτικά από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων εντοπίζεται ο ναός της Αγίας Φωτεινής (Αγίας Φωτίδας) (Εικ. 1.3). Σήμερα, στην ίδια θέση υπάρχει το Παρεκκλήσι της Αγίας Φωτεινής της Σαμαρείτιδας, στην οδό Χατζηπανταζή 15.

Στα κατάστιχα TTD-3, TTD-7, TTD-167 αναφέρεται η λειτουργία του ναού της Αγίας Φωτίδας⁴⁰. Ανακαινίσθηκε το 1728 και το 1874, σύμφωνα με επιγραφές που ο Γ. Λαμπάκης μετέγραψε τον Αύγουστο του 1902: |¹ 1728 |² ICXC |³ ΝΙΚΑ |⁴ ΣΤΑΥΡΕ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ |⁵ 1874 |⁶ 1728 ΙΝΔ.[ΙΚΤΙΩΝΟΣ] ΕΚΤΗΣ' και |¹ ΔΗΑ ΣΥΝΔΡΟ |² ΜΗC ΚΑΙ ΗΤΟΙ |³ ΤΟΡΩΝ ΤΟΝ Α |⁴ ΝΑΚΑΙΝΗΣΑΝΤΟ[Ν] |⁵ 1728 |⁶ Ι[ΗCΟΥ]C Χ[ΡΙCΤΟΥ]C |⁷ ΝΙΚΑ |⁸ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ CΤΕΡΕΩCΟΝ ΚΗΡΗΕ |⁹ 1874, μνημονεύοντας τη θέση της πρώτης επιγραφής στο δυτικό υπέρθυρο⁴¹. Οι επιγραφές αναπτύσσονται, σύμφωνα με τον Γ. Λαμπάκη, γύρω από σταυρούς. Στη φωτογραφία του Krafft διακρίνονται οι σταυροί από πλίνθους και τα ψηφία της χρονολογίας

33. Τ.Α. Καραναστάσης, Σημειώσεις για την ιστορία του ναού της Αγίας Παρασκευής στις Σέρρες, *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), 153, 157-159, 171, εικ. 6. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 29, 44, πίν. Ι.40. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π. (υποσημ. 17), 54. Καφταντζής, *Ορφείας Σερρών 1905-1991*, ό.π. (υποσημ. 2), 75, εικ. α.

34. Κ. Μουστάκας, *Επισκόπηση της εκκλησιαστικής ιστορίας των Σερρών (13ος-16ος αιώνας)*, *Ναός Περικαλλής*, ό.π. (υποσημ. 14), 104.

35. Καραναστάσης, *Σημειώσεις για την ιστορία του ναού της Αγίας Παρασκευής στις Σέρρες*, ό.π. (υποσημ. 33), 154, 157.

36. Καφταντζής, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό.π. (υποσημ. 20), 28, 41, 42 αντίστοιχα. Καραναστάσης, *Σημειώσεις για την ιστορία του ναού της Αγίας Παρασκευής στις Σέρρες*, ό.π. (υποσημ. 33), 156, 169, εικ. 3.

37. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 29, πίν. Ι.40.

38. Καραναστάσης, *Σημειώσεις για την ιστορία του ναού της Αγίας Παρασκευής στις Σέρρες*, ό.π. (υποσημ. 33), 152-154, 157-158, 167, 171, σχ. 1, εικ. 6. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής του αγιάσματος σήμερα δεν είναι ορατός λόγω επισκευής του κτίσματος.

39. Αναφέρεται η παροχέτευση νερού από τον πρώτο στον δεύτερο ναό. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 25, 29, πίν. Ι.39.

40. Μουστάκας, *Επισκόπηση της εκκλησιαστικής ιστορίας των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 34).

41. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π. (υποσημ. 17), 56, αριθ. ΣΤ', 49-50. Βλ. και Καφταντζής, *Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 194, αριθ. 272, 274. Βλ. και Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 29.

1728 κατεστρωμένα επάνω από την οριζόντια κεραία και στις δύο πλευρές της κάθετης κεραίας σταυρού στον βόρειο τοίχο του ναού⁴².

Ενδιαφέρει η μαρτυρία του Π.Ν. Παπαγεωργίου περί επανάχρησης έξι κίωνων και κιονοκράνων τους στον ναό της Αγίας Φωτεινής, προερχόμενων από τον γειτονικό ναό το Αγίου Νικολάου⁴³. Η πληροφορία αποτελεί ένα ασφαλές *terminus ante quem* για την εγκατάλειψη του δεύτερου ναού. Τρίτος ναός της Αγίας Φωτεινής ανεγέρθηκε μονόχωρος με κυλινδρικό τρούλλο, ορατός σε λήψη του Βούλγαρου φωτογράφου Αγγέλωφ στον μεσοπόλεμο⁴⁴. Αντικαταστάθηκε από το υπάρχον ναύδριο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου ταυτίζονται (Εικ. 1.4) χάρη στον υψηλό τοίχο της αψίδας του Ιερού Βήματος σχεδιασμένο από τον Α. Ξυγγόπουλο το 1918/19⁴⁵, χωροθετούνται περίπου δεκαπέντε μέτρα νοτιοανατολικά του ναού της Αγίας Φωτεινής, σημειώνονται στο διάγραμμα του τοπογράφου Κ. Πάχαδου με εκκλησίες της πόλης των Σερρών προ του 1913⁴⁶ και προσδιορίζονται στη διασταύρωση των οδών Χατζηπανταζή και Στεργίου Κουρέως. Σήμερα δεν σώζονται.

Ο ναός είχε την επωνυμία του «Αγίου Νικολάου της Εβραϊκής συνοικίας» στα φορολογικά κατάστιχα ΤΤD-3, ΤΤD-7 λόγω της λειτουργίας του το 15ο αιώνα σε περιοχή εγκατάστασης εβραϊκής κοινότητας. Η παρουσία Εβραίων στις Σέρρες είναι γνωστή από τους βυζαντινούς χρόνους⁴⁷, καθώς επίσης Ρωμανιωτών έως τουλάχιστον το 1530 σύμφωνα με το κατάστιχο ΤΤD-167, όπως επίσης και Σεφαραδιτών⁴⁸. Ο ναός καταγράφηκε το 1736 στον Κώδικα Μητροπόλεως Σερρών⁴⁹.

Οι Π.Ν. Παπαγεωργίου⁵⁰, Α. Ξυγγόπουλος⁵¹ και Κ. Παπακυριάκος⁵² προσδιόρισαν την ανέγερση του ναού του Αγίου Νικολάου στον 11ο-12ο αιώνα, την κατάταξή του στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλλο και την ολοσχερή καταστροφή του από σεισμό (αρχές 19ου αιώνα). Τότε η ενορία του Αγίου Νικολάου θα εκτεινόταν

42. Αναλόγως, σταυροί από πλίνθους (Χ. Βουρουτζίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της πόλης, Σέρρες. Από το χθες στο σήμερα, Δήμος Σερρών, Σέρρες 2001, 42, εικ. α) εντοπίζονται στο νότιο, ανατολικό και βόρειο τοίχο του ναού των Αγίων Αναργύρων (1817, 1867) της πόλεως Σερρών. Πρβλ. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 165-167, αριθ. 183-185. Μητροπολίτης Σερρών και Νιγρίτης Θεολόγος, *Προσκυνητάριον τής Εκκλησίας τών Σερρών*, Σέρρες 2010, 58-64.

43. Ο Παπαγεωργίου (*Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π., υποσημ. 26, 29, πίν. I.27) αναφέρει αναγραφή 1728 μόνο στον δυτικό τοίχο του ναού της Αγίας Φωτεινής.

44. Τζανακάρης, 1913-2013. *Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 1), 203, εικ. β.

45. Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εἰς τὰ μνημεία τών Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965, ε-στ, 46-48, εικ. 21-22.

46. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 228, 262, εικ. 406. Ο Ξυγγόπουλος (*Έρευναι εἰς τὰ μνημεία τών Σερρών*, ό.π., υποσημ. 45, 49) αναφέρει απόσταση μερικών βημάτων.

47. Μ.Κ. Κωνσταντίνης, Η παρουσία Εβραίων στις Σέρρες μέχρι το Ολοκαύτωμα, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Οι Σέρρες και η περιοχή τους. 100 χρόνια από την απελευθέρωση (1913-2013), Σέρρες, 17-19 Οκτωβρίου 2013*, τ. Α', Δήμος Σερρών, Σέρρες 2016, 359-361.

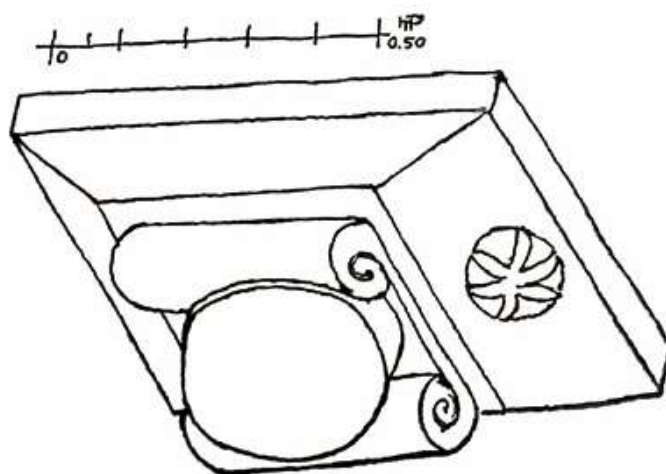
48. Μουστάκας, Επισκόπηση της εκκλησιαστικής ιστορίας των Σερρών, ό.π. (υποσημ. 34), 104-105. Οργανωμένο οικοδομικό συγκρότημα κοινότητας Ισραηλιτών στη θέση Σαράντα Οντάδες στο βόρειο τμήμα της συνοικίας του ναού των Αγίων Αντωνίου και Μαρίνης, βλ. Νικολάου, *Σκαπανείς τής ιστοριογραφίας τών Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 23), 33-35, πίν. IV. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 214-215.

49. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26).

50. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 29, πίν. I.27.

51. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εἰς τὰ μνημεία τών Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 45), 2, 46-49, 52, 53, 57, 60, εικ. 1.5, 21, 22, 24, 28.

52. Παπακυριάκος, *Ναοί τής πόλεως Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 13), 13-15, 45, 113-114, 133.

Εικ. 9. Σχέδιο Α. Ξυγγόπουλου, 1918-1919. Σέρρες, ναός Αγίου Νικολάου, κιονόκρανο (αριθ. 656), 11ος-12ος αιώνας.

νοτιότερα έως το κτίριο Σιμαντώβ⁵³, όπως προκύπτει από τη διέλευση της οδού Αγίου Νικολάου μπροστά από το κτίσμα.

Ενδιαφέρον για τη μελέτη της ιστορίας του ναού του Αγίου Νικολάου παρουσιάζουν τμήματα από τον γλυπτό του διάκοσμο. Ο Α. Ξυγγόπουλος εντόπισε δύο σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα με έλικες και ογκώδες επίθημα, όπου κομβίο με εξάκτινο ρόδακα (11ο-12ο αι.), στα ερείπια του ναού της Αγίας Φωτεινής (Εικ. 9)⁵⁴. Πρόκειται προφανώς για τα δύο από τα έξι κιονόκρανα και τους κίονές τους που σύμφωνα με τον Π.Ν. Παπαγεωργίου προέρχονταν από τον ναό του Αγίου Νικολάου και επαναχρησιμοποιήθηκαν στον γειτονικό ναό της Αγίας Φωτεινής⁵⁵. Στις 13-10-1993 δύο σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα με έλικες και ογκώδες επίθημα περισυλλέχθηκαν από το όμορο οικόπεδο δυτικά του αύλειου χώρου του ναού της Αγίας Φωτεινής, κατά την εκκαφή θεμελίωσης του 3ου Δημοτικού Σχολείου⁵⁶.

Τα δύο κιονόκρανα περιλαμβάνονται στη συλλογή γλυπτών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών. Το πρώτο (διαστ.: ύψ. 31 εκ., διάμ. βάσης 32,4 εκ., επίθ. πλ. 51 εκ., μήκ. 75 εκ.) έχει αριθμό ευρετηρίου 656 και κοσμείται με ημισφαιρικό κομβίο με ρόδακα από έξι λογχοειδή φύλλα στη μία στενή πλευρά του επιθήματος (Εικ. 10). Το κιονόκρανο ταυτίζεται χάρη στο σχέδιο του Α. Ξυγγόπουλου, ο οποίος το εντόπισε και το κατέγραψε (Εικ. 9). Το δεύτερο κιονόκρανο (διαστ.: ύψ. 31 εκ., διάμ. βάσης 32 εκ., επίθ. πλ. 62 εκ., μήκ. 72 εκ.) έχει αριθμό ευρετηρίου 657 και κοσμείται με οκτάφυλλο ανθέμιο στο επίθημα (Εικ. 11). Τα δύο κιονόκρανα

53. Β. Ριτζαλέος, Εβραϊκές συνοικίες στις Σέρρες από το Τανζιμάτ μέχρι την οικονομική κρίση στο μεσοπόλεμο, 1839-1929, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους*, ό.π. (υποσημ. 47), τ. Α', 380.

54. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τὰ μνημεία τῶν Σερρῶν*, ό.π. (υποσημ. 45), 49, 52, εικ. 24. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2016, 146-147.

55. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι καί τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 29.

56. Πληροφορία του Ι. Καμήλαλη, υπαλλήλου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών, τον οποίο ευχαριστώ.

Εικ. 10. Σέρρες, ναός Αγίου Νικολάου. Κιονόκρανο (αριθ. 656), 11ος-12ος αιώνας.

Εικ. 11. Σέρρες, ναός Αγίου Νικολάου. Κιονόκρανο (αριθ. 657), 11ος-12ος αιώνας.

προφανώς ανήκουν στην ομάδα των έξι κιονοκράνων του ναού της Αγίας Φωτεινής. Μετά την καταστροφή του ναού το 1913, απορρίφθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του.

Στο αριστερό άκρο του πανοράματος των Σερρών αναγνωρίζεται ο ναός των Αγίων Αντωνίου και Μαρίνης⁵⁷ (Εικ. 1.5) που διέφυγε της πυρκαγιάς του 1913. Αποτελεί τυπικό δείγμα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με δίρριχτη στέγη, επίμηκες πρόσκτισμα βορειοδυτικά, προστώο ημιυπαίθριο, με μονοκλινή στέγη δυτικά.

Ο ναός αρχικά τιμόταν στην αγία Μαρίνα, σύμφωνα με αναφορές σε χρυσόβουλλο του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, το οποίο απολύθηκε με σκοπό την κα-

57. Πλησιόχωρα στην εκκλησία λειτουργούσε το Οθωμανικό Νομισματοκοπείο από το 1499 έως το 1618. Β.Ι. Παπάζογλου, Το Νομισματοκοπείο των Σερρών, *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2 (1993-1994), 119-125.

τοχύρωση πλησιόχωρων ιδιοκτησιών της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (Ιούνιος 1321)⁵⁸, καθώς επίσης καταγραφές στα κατάστιχα TTD-3, TTD-7, TTD-167⁵⁹ και σημείωμα (1736) στον Κώδικα Μητροπόλεως Σερρών⁶⁰. Η αναγραφή 1826 σε λίθο της εξωτερικής πλευράς της αφίδας του Ιερού Βήματος προσδιορίζει το έτος ανέγερσης του ιστάμενου ναού⁶¹.

Από τους ναούς που προαναφέρθηκαν, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι ο παλαιότερος, καθώς ανεγέρθηκε στους βυζαντινούς χρόνους στις Σέρρες, οι οποίες εξυψώθηκαν από αρχιεπισκοπή σε μητρόπολη κατά τη βασιλεία του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β' (976-1025)⁶² και αναδείχθηκαν σε ένα από τα πλέον οργανωμένα και σημαντικά από άποψη οχύρωσης και οικονομικής λειτουργίας αστικά κέντρα της Μακεδονίας στους μεσαιωνικούς χρόνους⁶³.

Εντυπωσιάζουν η συγκέντρωση των πέντε ναών με πυρήνα τον ναό των Αγίων Θεοδώρων (Εικ. 1.1), ο οποίος υπήρξε η έδρα του επιχώριου αρχιερέα, δίπλα στο μητροπολιτικό μέγαρο, όπου η κατοικία του ιεράρχη (Εικ. 1.1ε) και πλησιόχωρα τα κοινοτικά καταστήματα στο κέντρο της βυζαντινής πόλης των Σερρών, σύμφωνα με τους Μ.Ε. Cousinéry⁶⁴, Μ.Γ. Δήμιτσα⁶⁵, Π.Ν. Παπαγεωργίου⁶⁶.

Επιπλέον, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων κατείχε κομβική θέση ανάμεσα στους πέντε κεντρικούς ναούς και σε δεκατέσσερις περιφερειακούς ναούς στο πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης⁶⁷. Η θέση του ναού των Αγίων Θεοδώρων διακρίνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα (1964) του Σερραίου ερευνητή Ν. Νικολάου (Εικ. 12), στον λεγόμενο «βασιλικό δρόμο» ή «βασιλική οδό» ή «μέση αρχαία οδό», «κειμένη επί τῆς παλαιᾶς (Ἐγνατίας) οδοῦ»⁶⁸, τη σημαντικότερη οδική αρτηρία που διέσχιζε την πόλη, συνδέοντας την «Ορτά Καπού» (Κεντρική Πύλη) στο ανατολικό τείχος με την «Πύλη τοῦ Φόρου» ή «Πύλη τῆς Ἀγορᾶς» (Κονλούκ Καπού) στο δυτικό τείχος⁶⁹, χωρίζοντας την «άνω πόλη» από την «κάτω πόλη». Ανάλογη πολεοδομική οργάνωση παρουσιάζει η Θεσσαλονίκη με την «άνω πόλη» και την

58. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 29. Στράτης, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών*, ὀ.π. (υποσημ. 23), 35-36. Παπακυριάκος, *Ναοὶ τῆς πόλης τῶν Σερρῶν*, ὀ.π. (υποσημ. 13), 20, 22.

59. Μουστάκας, *Επισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν Σερρῶν*, ὀ.π. (υποσημ. 34), 104.

60. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 29. Καφταντζής, *Οἱ Σέρρες ἄλλοτε καὶ τώρα*, ὀ.π. (υποσημ. 27), 237-238.

61. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 29, πίν. I.41. Καφταντζής, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών*, ὀ.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 156, ἀριθ. 149, 150. Καραναστάσης, *Σημειώσεις γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὶς Σέρρες*, ὀ.π. (υποσημ. 33), 159. Σ. Δαδάκη, *Ἡ μεταβυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν περιοχή τῶν Σερρῶν*, Β' *Διεθνὲς Επιστημονικὸ Συνέδριο, Οἱ Σέρρες καὶ ἡ περιοχή τους ἀπὸ τὴν Ὄθωμανικὴ κατάκτηση μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, Σέρρες, 6-9 Ἀπριλίου 2006*, τ. Β', Σέρρες 2013, 724, 726, 740, εικ. 16.

62. Μουστάκας, *Επισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν Σερρῶν*, ὀ.π. (υποσημ. 34), 98.

63. Β. Πέννα, *Οἱ Σέρρες καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων*, *Ναὸς Περικαλλῆς*, ὀ.π. (υποσημ. 14), 114-117. Π. Σκαλτσῆς, *Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι Τήρων καὶ Στρατηλάτης στὸ χριστιανικὸ εορτολόγιο*, *Ναὸς Περικαλλῆς*, ὀ.π. (υποσημ. 14), 54. Π. Κατσώνη, *Τὸ χρονικὸ τῶν Σερρῶν ἀπὸ τὸν 10ο ἕως καὶ τὸν 15ο αἰῶνα*, *Ναὸς Περικαλλῆς*, ὀ.π. (υποσημ. 14), 79.

64. Μ.Ε. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1835, 159-161.

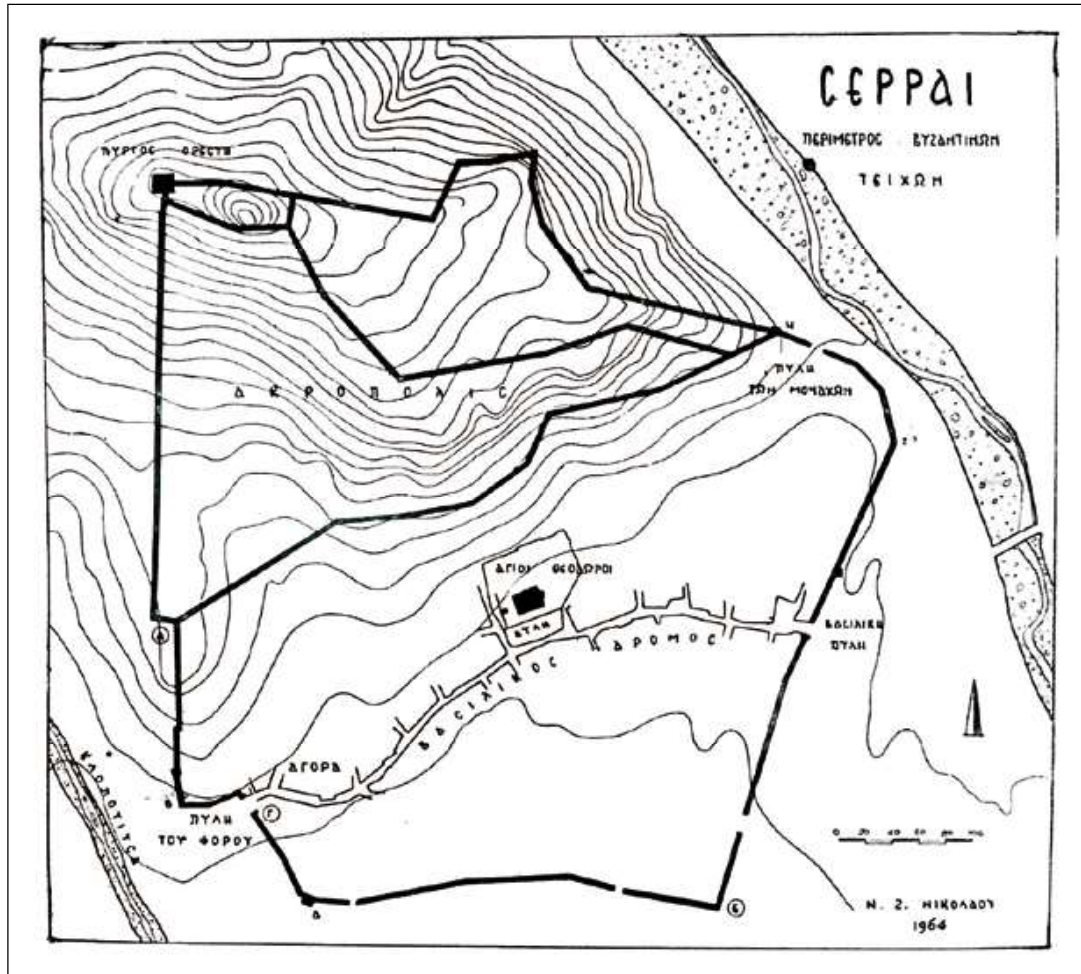
65. Μ.Γ. Δήμιτσα, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*, τ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1896, 656.

66. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 23-24.

67. Οἱ υπόλοιποι εἶναι: Ταξιαρχοῦδι, Ἁγίου Προδρόμου (Προδρομοῦδι), Ἅγιος Γεώργιος (τῶν Γουναράδων), Ἁγία Βαρβάρα, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Δώδεκα Ἀπόστολοι, Ταξιάρχες, Ἅγιος Βλάσιος, Ἁγία Ἐλεούσα. Ν.Ε. Πέτροβιτς, Βαρόσι, *Σερραϊκὰ Χρονικὰ 2* (1957), 136-137. Ν.Ε. Πέτροβιτς, Βαρόσι, *Σερραϊκὰ Χρονικὰ 3* (1959), 281.

68. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 19, 22.

69. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ὀ.π. (υποσημ. 26), 20, 21, πίν. I.14. Νικολάου, *Σκαπανεὶς τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Σερρῶν*, ὀ.π. (υποσημ. 23), 34, πίν. VI.

Εικ. 12. Σέρρες. Τοπογραφικό διάγραμμα (1964) της πόλης στους βυζαντινούς χρόνους (Ν. Νικολάου).

«κάτω πόλη», με ενδιάμεση οδό τη *Via Regia*, τη «Μέση οδό» των βυζαντινών χρόνων που ταυτίζεται με τη σύγχρονη Εγνατία οδό⁷⁰.

Η «άνω πόλη» με τον ναό των Αγίων Θεοδώρων βρισκόταν στην «παλαιά» ή «άρχαια πόλη» ή «ἄστυ (κοινῶς Βάρους)» ή «Βαρόσι», όπως ονομαζόταν από τους παλαιούς Σερραίους το κέντρο της πόλης με τον «βασιλικό δρόμο»⁷¹. Νότια από αυτόν βρισκόνταν οι υπόλοιποι τέσσερις ναοί: Αγίας Παρασκευής, Αγίας Φωτεινής, Αγίου Νικολάου, Αγίων Αντωνίου και Μαρίας πλησιόχωρα στον τομέα της «νέας πόλης»⁷².

70. A. Tourta, *Heaven and Earth. 2. Cities and Countryside in Byzantine Greece* (ed. J. Albani - E. Chalkia), October 6, 2013-March 2, 2014, National Gallery of Art, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, April 9-August 25, 2014, Athens 2013, Exhibition Catalogue, Athens 2013, 76, εικ. 55.

71. Πρβλ. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 19-22, πίν. I.B. Πέτροβιτς, Βαρόσι, ό.π. (υποσημ. 67). Απαρίθμηση από βαρόσια, βλ. G.I.M. Chatzoulis, *L'Épitaφιος du Monastère de la Vierge Olympiotissa à Elassona œuvre de Christophe Žefar. Contribution à la broderie religieuse en or post-byzantine des ateliers de Vienne du 18ème siècle*, Thessalonique-Paris 2006, 53-54, σημ. 22.

72. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 22, πίν. I.Γ.

Στη συνοικία και γύρω από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων εντοπίζονται σπίτια, εργαστήρια, φούρνοι και ταβέρνες, όλα γνωστά ήδη τον 14ο αιώνα από έγγραφα που αποκινούνται στα αρχεία των μονών Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Σερρών, Κουτλουμουσίου και Φιλοθέου Αγίου Όρους και χωροθετούν το «έμπόριο» της πόλης στον «βασιλικό δρόμο»⁷³. Ξεχωρίζουν ορισμένες αναφορές στον Χαρτουλάριο Κώδικα Μητροπόλεως Σερρών (17ος-19ος αι.), σχετικά με ανάλογα κτίσματα στη συνοικία του ναού των Αγίων Θεοδώρων, ορισμένα μάλιστα απέναντι από τον ναό, στον οποίο είχαν προσηλωθεί (1609, 1626, 1647)⁷⁴. Ίσως αυτός υπήρξε ο λόγος που το 1736 ώθησε τον μητροπολίτη Σερρών Γαβριήλ να αναφερθεί με έγγραφό του: «... έξ αρχής έπικρατήσαντος έθους και τῆ αρχαία παραδόσει βεβαιωθέντος καταφρονήσαντες άπημπόλησαν ένορίας τινάς ωστε ... ούκ άλλως ἤ καπηλειά ἤσαν τινά οί ναοί τοῦ Θεοῦ...»⁷⁵.

Στην περιοχή αναφέρθηκε ο Οθωμανός διπλωματικός υπάλληλος και περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή το 1667: «Το Κάστρο του Κάτω Προαστίου: Είναι μια περιοχή που παρουσιάζει πυκνή κατοίκηση. Ο πληθυσμός που ζει εδώ αποτελείται από Εβραίους, Ρωμιούς, Αρμένιους, Λατίνους, Βούλγαρους και Σέρβους. Υπάρχουν δέκα συνοικίες και δύο χιλιάδες κεραμοσκέπαστα σπίτια, από τα οποία τα περισσότερα είναι κατοικίες πλουσίων εμπόρων και είναι πολύ ωραία ...»⁷⁶. Ο Π.Ν. Παπαγεωργίου αναφέρει σχετικά: [Νότια των Αγίων Θεοδώρων] η περιοχή «είναι υπό τών έπεκτισμένων εκεί μὲν οίκιων και έργαστηρίων τῆς άγοράς»⁷⁷.

Η τειχιωμένη πόλη των Σερρών θα μπορούσε, σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα του Ν. Νικολάου (Εικ. 12)⁷⁸, να εκτιμηθεί ότι στους βυζαντινούς χρόνους κάλυπτε έκταση γύρω στα 280 στρέμματα, με άξονα Βορρά-Νότο 560 μέτρα και Δύση-Ανατολή 540 μέτρα. Η πόλη των Σερρών ήταν μικρή σε μέγεθος όπως συνήθως οι πόλεις βυζαντινών χρόνων στον ελλαδικό χώρο και διαθέτει επαρκή ιστορική, αλλά περιορισμένη αρχαιολογική τεκμηρίωση συγκριτικά με άλλες πόλεις, όπως η Αμφίπολη, οι Φίλιπποι, η Θάσος, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, τα Σέρβια, η Καστοριά, η Λάρισα, η Δημητριάδα, η Νικόπολη, οι Δελφοί, η Αθήνα, η Πάτρα, η Κόρινθος, το Άργος, η Κως⁷⁹.

Οι πολεοδομικές ενότητες της «άνω» και της «κάτω πόλης» περιβάλλονταν από τείχος που καθόρισε το γενικό σχήμα της πόλης στους βυζαντινούς χρόνους, στις νότιες και νοτιοδυτικές κλιτύες του λόφου⁸⁰, χαμηλότερα από την «ακρόπολη»⁸¹. Το διοικητικό και εμπορικό κέντρο των Σερρών των βυζαντινών χρόνων χωροθετείται εντός του τείχους της πόλης και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως Άνω Αγορά, σε αντιδιαστολή με την Κάτω Αγορά, το αντίστοιχο κέντρο των οθωμανικών χρόνων, εκτός των τειχών, στην κεντρική Πλατεία Ελευθερίας της πόλης των νεότερων χρόνων. Μετά την κατάκτηση της πόλης στις 19 Σεπτεμβρίου 1383 από τον μέγα βεζύρη Καρά-Χαλίλ Χαΐρεντίν Τζανταρλή, στην περιοχή συγκεντρώθηκαν

73. Κατώνη, Το χρονικό των Σερρών, ό.π. (υποσημ. 63), 93.

74. P. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue. Le Cartulaire de la métropole de Serrès, 17e-19e siècles*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 1994, αριθ. 3, 9, 15, 37-38, 57-59, 73-75.

75. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 43, 45.

76. Ε. Τσελεμπή, *Ταξίδι στην Ελλάδα* (έρευνα-λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης), Αθήνα 1991, 78. Konuk, *Yunanistan 'da Osmanlı Mimarisi. Ottoman Architecture in Greece. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ό.π. (υποσημ. 1), 232-233.

77. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 19.

78. Νικολάου, *Σκαπανείς τῆς ιστοριογραφίας τῶν Σερρῶν*, ό.π. (υποσημ. 23), 34, πίν. VI.

79. C. Bouras, *Byzantine cities in Greece*, ό.π. (υποσημ. 70), 45-71.

80. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 8, πίν. I.

81. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι και τὰ προάστεια*, ό.π. (υποσημ. 26), 12-18, πίν. I.A.

οι δημόσιες λειτουργίες, όπως φανερώνει η ανέγερση κτιρίων δημοσίας χρήσεως: Εσκή Τζαμί (1385), Εσκή Χαμάμ, Μπεζεστένι (1455/6)⁸².

Πέραν των ναών βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, στο φωτογραφικό πανόραμα του Krafft διακρίνεται σειρά ποικίλων κτισμάτων. Διακρίνεται το Τζαμί Μεχμέτ Μπέη ή Αγία Σοφιά (1492/93) (Εικ. 1.6), σύμφωνα με τοπική προφορική παράδοση, και βρίσκεται στην οδό Αγίας Σοφίας. Ανεγέρθηκε από τον Μεχμέτ Μπέη, γιο του Μεγάλου Βεζύρη Γκεντίκ Αχμέτ Πασά και σύζυγο της πριγκίπισσας Σελτσούκ, κόρης του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β'. Μπροστά (βόρεια) από το τέμενος διακρίνεται το Μαουσολείο του διοικητή των Σερρών Ισμαήλ Μπέη (1795-1813), όπου βρίσκονταν οι τάφοι των Γαζήδων (πολεμιστών του Ισλάμ)⁸³.

Πλησιόχωρα, νότια από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων (Εικ. 1.7), είναι ορατή σύμφωνα με μαρτυρία του Ν. Νικολάου η Οικία Εμμανουήλ Παππά, αρχιστράτηγου των Ελληνικών δυνάμεων Μακεδονίας το 1821. Πρόκειται για διώροφο, ορθογώνιο κτίσμα, με δίρριχτη στέγη, στην οδό Ίωνος Δραγούμη 30⁸⁴. Κατεδαφίστηκε τον 19ο αιώνα. Η χωρική εγγύτητά της με τον ναό των Αγίων Θεοδώρων δικαιολογεί τον διορισμό του Εμμανουήλ Παππά ως επιτρόπου του ναού. Αρχικά, το 1814 και αργότερα, στις 20 Δεκεμβρίου 1814, τα ιερά σκεύη του ναού «...παρεδόθησαν εις χείρας του ήδη επιτροπεύοντος εύγενεστάτου έν πραγματευταΐς κ. Έμμανουήλ Παπᾶ», σύμφωνα με έγγραφο στον Χαρτουλάριο Κώδικα Μητροπόλεως Σερρών⁸⁵. Μεταγενέστερα, μαρμαρίνη επιγραφή διασώζει: |¹ Έπί έν κυρίω άρχιερατείας Χρυσάνθου και έπιτρο- |² πείας Μανουήλ Παπᾶ, άνεκαινίσθη ή περιοχή αύτη, άδραᾶ δα- |³ πάνη αύτοΐς τε και τῆς έκκλησίας, κατά τό έτος 1817⁸⁶.

Δεξιά (δυτικά) του ναού της Αγίας Φωτεινής διακρίνεται διώροφο, ορθογώνιο κτίσμα με τετρακλινη κεραμοσκεπή στέγη, στην οδό Κωνσταντινουπόλεως 54 (Εικ. 1.8). Πρόκειται για σχολικό συγκρότημα⁸⁷, στο οποίο στεγαζόταν το Κεντρικό Νηπιαγωγείο έως το 1911, η Αστική Σχολή μέχρι το 1913 και στη συνέχεια το Γ' Δημοτικό Σχολείο⁸⁸, το νέο κτίριο του οποίου ανεγέρθηκε το 1993.

Ανάμεσα στις μεγαλοαστικές οικίες διακρίνεται το συγκρότημα Σιμαντώβ (Εικ. 1.9) με δύο διώροφα κτίσματα, εσωτερική αυλή και πρόσωπο στα βόρεια, στην οδό Αγίου Νικολάου. Το βορειοδυτικό κτίσμα ανεγέρθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα ως κατοικία του εβραίου εμπόρου-προξένου της Ιταλίας Μενα(ε)χέμ Σιμαντώβ (Σέρρες 1887-Θεσσαλονίκη 1929)⁸⁹ και η σάλα

82. Σ.Β. Σαμπανοπούλου, Οθωμανικά μνημεία, Σέρρες. Από το Χθες στο Σήμερα, Δ.Ε.Π.Κ.Α. Δήμου Σερρών, Σέρρες 2001, 107-115. Φ. Κοτζαγεώργης, Πρώιμη οθωμανική πόλη. 7 περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο, Αδριανούπολη-Σέρρες-Καστοριά-Τρίκαλα-Λάρισα-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα, Αθήνα 2019, 90-96.

83. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (επιμ. Ε. Μπρούσκαρη), Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2008, 279-281 (Σ. Δαδάκη). Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi. Ottoman Architecture in Greece. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ό.π. (υποσημ. 1), 294-296, 300-306. Ε.Γ. Γαβρά - Δ. Βιτούλα, Ξεσκεπάζοντας το οθωμανικό πρόσωπο της πόλης των Σερρών μέσα από τα μνημεία, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους*, ό.π. (υποσημ. 47), 613-615.

84. Τζανακάρης, 1913-2013. *Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 1), 304.

85. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue*, ό.π. (υποσημ. 74), αριθ. 26, 117-120.

86. Καφταντζής, *Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών και τῆς περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Α', 150, αριθ. 131.

87. Για την οργάνωση της εκπαίδευσης στο μεταίχμιο 19ου-20ού αιώνα στις Σέρρες, βλ. Μ. Κοτζάμπαση, Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στις Σέρρες στα τέλη του 19ου αιώνα: ιδιωτική πρωτοβουλία και κρατική πολιτική, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους*, ό.π. (υποσημ. 47), 517-527.

88. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 228.

89. Καφταντζής, *Ιστορία τῆς πόλεως Σερρών και τῆς περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Γ', 216. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, ό.π. (υποσημ. 27), 21, εικ. 24.

του λειτούργησε ως Ιταλικό Υποπροξενείο⁹⁰. Η διάσωση του κτίσματος από την πυρκαγιά του 1913 αποδίδεται στον Μ. Σιμαντώβ που έριξε λίρες από τα παράθυρα στους Βούλγαρους στρατιώτες⁹¹. Το κτίσμα ρυμοτομήθηκε το 1923 και κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1990.

Στο αριστερό τμήμα του φωτογραφικού πανοράματος των Σερρών δεσπόζει τριώροφη αποθήκη της «Αυστροελληνικής εταιρείας καπνών» (Εικ. 1.10)⁹², μιας από τις πλέον δραστήριες την περίοδο από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα, στις Σέρρες⁹³. Η αποθήκη κτίστηκε στη συνοικία των Αγίων Αντωνίου και Μαρίνης, από τον μηχανικό Στέφανο Μαρτίνοβιτς (1874-;) που δραστηριοποιήθηκε στην πόλη⁹⁴.

Στο δεξί άκρο του ορίζοντα αναγνωρίζεται το συγκρότημα κτιρίων του Στρατοπέδου Πυροβολικού (Εικ. 1.11) που σύμφωνα με οθωμανικά αρχεία θεμελιώθηκε στις νότιες παρυφές της πόλης, στις 2 Αυγούστου 1900 και είναι γνωστό ως Στρατόπεδο Παπαλουκά. Την ίδια περίοδο εγκαινιάσθηκαν τα Στρατόπεδα Χαμιντιγιέ (2 Νοεμβρίου 1901, σημερινό Κλεισάρη) στα δυτικά⁹⁵ και Ιππικού (Εμμανουήλ Παππά) στα ανατολικά⁹⁶. Όλα τα οθωμανικά στρατόπεδα χρησιμοποιήθηκαν από τον ελληνικό στρατό.

Στην παρούσα μελέτη έγιναν αναφορές σε επιμέρους πτυχές της ιστορίας μνημείων βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων, καθώς επίσης σε ζητήματα χωροθέτησης και λειτουργίας τους στο πλαίσιο της άλλοτε βυζαντινής και μεταβυζαντινής πόλης. Οι ναοί των Σερρών αποτελούν ιδιαίτερο κεφάλαιο της ιστορίας της πόλης, καθώς στην πλειονότητά τους παραμένουν αδιερεύνητοι, όπως και μια σειρά άλλων ζητημάτων που αφορούν στην πόλη (έκταση, πορεία τειχών, θέση αγορών, πορεία ρεμάτων, περίοδος Σερβοκρατίας), στα οποία η έρευνα αναμένεται να δώσει απαντήσεις.

---

90. Λ. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου - Κ. Θεοδωρίδης, Κτίριο Σιμαντώφ στα Σέρρες, *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2 (1993-1994), 197-201, 203, εικ. α. Ριτζαλέος, Εβραϊκές συνοικίες στις Σέρρες, ό.π. (υποσημ. 53), 379.

91. Καφταντζής, *Ιστορία τής πόλεως Σερρών και τής περιφέρειάς της*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Γ', 234. Τζανακάρης, 1913-2013. *Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 1), 66.

92. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Β', 136-137.

93. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Α', 101-105. Γ. Πάσχος - Η. Χατζηλιάς, Η επεξεργασία καπνού στις Σέρρες από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους*, ό.π. (υποσημ. 47), 423-424, 436. Βλ. και Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Β', 256.

94. Λ. Θεοδωρίδου, Οι μηχανικοί της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής ανοικοδόμησης των Σερρών, *Τιμητική Ημερίδα για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση των Σερρών*, ΤΕΕ-Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας-Νομαρχιακή Επιτροπή Τ.Ε.Ε.-Ν. Σερρών, αίθουσα εκδηλώσεων ΚΕΔΗΣ-Δήμος Σερρών, 01-07-2013, Σέρρες 2013, 6.

95. Konuk, *Yunanistan'da Osmanli Mimarisi. Ottoman Architecture in Greece. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ό.π. (υποσημ. 1), 279-281, 324-326.

96. Δ. Ζυγομαλάς - Σ. Χριστοφορίδου - Α. Βαλαβανίδου, Η προστασία και προβολή των νεότερων μνημείων των Σερρών, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους*, ό.π. (υποσημ. 47), 646.

A PRELIMINARY APPROACH TO THE BURNED ZONE OF SERRES, WITH EVIDENCE FOR THE MONUMENTAL TOPOGRAPHY OF THE CITY (11th-20th CENTURIES)

Nikolaos M. Bonovas

This article discusses monuments and buildings from the Byzantine, post-Byzantine and modern periods in the historical centre of the city of Serres. The geographical backdrop of our analysis is a black-and-white panoramic photograph from the Georgios Angioplastes Archive, which was probably taken by the German engineer Krafft shortly after the fire which destroyed the city on Friday 28 and Saturday 29 June 1913.

With the aid of written sources, we identify the locations of five Byzantine and post-Byzantine churches, and discuss unknown aspects of their history in the light of five post-Byzantine marble inscriptions and two Byzantine capitals from the Collection of the local Ephorate of Antiquities. Special reference is made to the metropolitan church of Saints Theodores (late 10th-early 11th century) and its adjacent buildings of the episcopal residence and archive (1858) and the bell tower (23 May 1868). Reference is also made to the churches of Saint Nicholas (11th-12th century, 1736), Saints Anthony and Marina (1321-1826), Saint Photeine (1454-1874), and Saint Paraskevi (1454-1927).

Centrally located among the four parochial shrines mentioned above and another fourteen churches and chapels of the Byzantine city, the basilica of Saints Theodores bordered on the so-called “royal” or “ancient/old” street (also called “Via Egnatia” by some) which was lined with houses, workshops, bakeries, and taverns, recorded in documents from the 14th to 19th centuries. This was the commercial centre of the city. The so-called “upper city” constituted a distinct and separate urban section from the “lower city”.

The fortified area encompassed about 28 hectares, surrounded by a wall running down the south and southwest slopes of the town’s hilltop citadel. Thus, Serres can be classified as a relatively small settlement, conforming to the average size of most Byzantine cities in Greece, with the notable exception of Thessaloniki.

In the photographic panorama of Serres, one can also recognise various architectural landmarks of the Ottoman period, notably the Mehmet Bey Mosque (1492/93), the house of Emmanouil Pappas (1814), the residence of Menachem Simantov (1887), the Central Nursery (19th century), the tobacco magazines of the “Austro-Hellenic Tobacco Company” (late 19th century), the Artillery Camp (1900), and private houses.

Although there is substantial documentation for Serres in the way of written sources, the archaeological documentation of the Byzantine and post-Byzantine city is still limited and focusing on the churches and mosques. We hope that future research will produce more evidence and answer several open questions.